

A történész mint saját életének kutatója*

DOI: <https://doi.org/10.56944/multunk.2024.1.9>

A történészek igényes memoárokat írnak, mivel ismerik a forráskritika fontosságát és eszközeit, s ennek megfelelően alaposan és kellő távolságtartással tudják bemutatni saját életüket is. A történészek unalmas, érdektelen emlékiratokat adnak közre, mivel életük nagy részét könyvtárakban, levéltárakban és dolgozószobájukban töltik, ezért kevés közérdeklődésre számot tartó mozzanatról tudnak beszámolni. A két megállapítás közül vajon melyik az érvényes? Egyáltalán miért közölnek a történészek visszaemlékezéseket, ha kutatásaik során az ilyen alkotásokat erősen szubjektív, kevésbé megbízható és így alacsony értékű forrásoknak tartják? A csapdák ellenére mi teheti egy történész önéletírását színvonalassá, mások számára is hasznossá?

Romsics Ignác nemrég megjelent, két vaskos kötetben kiadott memoárja alkalmat ad arra is, hogy ezekre a kérdésekre választ keressünk. Vizsgálódásunk során először néhány általános megállapítást teszünk a történészek által írt visszaemlékezésekről. Mivel Romsics az *Egotörténelem* alcímet adta munkájának, ezért különös figyelmet fordítunk e fogalom eredetének és tartalmának tisztázására. Az így kialakuló perspektíva aztán segíthet Romsics munkájának értelmezésében és értékelésében is.

Mindenekelőtt feltűnő, hogy a történészek – sok más diszciplína képviselőihez képest – viszonylag gyakran vállalkoznak ön-

* ROMSICS Ignác: *Hetven év. Egotörténelem, 1951–2021*. 1. kötet. 1951–1985. Helikon Kiadó, Budapest, 2022; ROMSICS Ignác: *Hetven év. Egotörténelem, 1951–2021*. 2. kötet. 1986–2021. Helikon Kiadó, Budapest, 2023.

életírásra. Az erős nemzetközi mezőnyt mutatja, hogy Georges Duby éppúgy kiadta visszaemlékezéseit, mint George L. Mosse vagy Eric J. Hobsbawm. Számos magyar történész szintén írt autobiográfiát már Romsics előtt is: közéjük tartozik például Mályusz Elemér, Berend T. Iván és Ormos Mária.¹ Ugyancsak látható, hogy az 1990-es évektől megsokasodtak az ilyen kiadványok. Ez valószínűleg összefügg az emlékezetnek mint a történeti kutatás tárgyának az előtérbe kerülésével, de köze lehet a poszt-modern múlt század végi térnyeréséhez, a „vissza a narratívához” jelszavának terjedéséhez is.

Ehhez kapcsolódó fontos fejleményként 1987-ben jelent meg az a Pierre Nora által szerkesztett kötet, amelyben hét francia történész közölt saját életére reflektáló tanulmányt. Itt az „egotörténelem” nemcsak a címben jelenik meg, hanem egyben sajátos történetírói programot is jelent. Nora szerint a kísérlet célja az volt, hogy a történészek saját maguk történészeivé váljanak.² Szórványosan ugyan léteztek hasonló törekvések, de az elképzelés kezdetben nem volt különösebben népszerű.³ Nem telt el azonban sok idő, és valóságos „önéletrajzi hullám” söpört végig a szakmán, legalábbis ami a francia, a német és az angolszász historiográfiát illeti.

Az így keletkező nagyszámú történészmemoárnak több tipológiája született. Ezek közül a talán leginkább kidolgozott kísérlet Enzo Traverso nevéhez fűződik, aki négy nagy csoportba rendezte az önéletrírókat.⁴ Az első típusba azok tartoznak, amelyek a magánéletet és a közéletet hasonló súllyal ábrázolják. Intim pil-

¹ MÁLYUSZ Elemér: *Visszaemlékezések*. Szerk.: Soós István. Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, Budapest, 2021; BEREND T. Iván: *A történelem – ahogyan megéltem*. Kulturtrade Kiadó, Budapest, 1997; ORMOS Mária: *Remények és csalódások*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 2017.

² Pierre NORA (dir.): *Essais d'ego-histoire*. Gallimard, Paris, 1987. 5–7.; Pierre NORA: Introduction. In: *Ngapartji Ngapartji. In turn, in turn. Ego-histoire, Europe, and Indigenous Australia*. Ed. Vanessa CASTEJON–Anna COLE–Oliver HAAG–Karen HUGHES. ANU, Canberra, 2014. 21–22.

³ Korábbi hasonló szemléletű munka: Fernand BRAUDEL: Personal Testimony. *Journal of Modern History*, 44/4. (1972) 448–467. DOI: <https://doi.org/10.1086/240837>

⁴ Enzo TRAVERSO: *Singular Pasts. The „I” in Historiography*. Columbia University Press, New York, 2023. DOI: <https://doi.org/10.7312/trav20398>

lanatok és szakmai tapasztalatok egyaránt megjelennek ezekben a munkákban. Ez jellemzi például Benedict Anderson, Walter Laqueur, Eric J. Hobsbawm és Tony Judt memoárjait. Egy másik csoportot alkotnak azok a történelmi visszaemlékezések, amelyek az előzőekhez hasonlóan beszámolnak családi és más magánéleti történésekről és az elért szakmai eredményekről, miközben mindezt rendkívül részletesen és gondosan adatolt módon teszik: saját és családjuk magánlevéltári forrásait úgy használják, mint ha egy történelmi témát klasszikus módon kutatóknak. Nagy jegyzetapparátust vonultatnak fel, ezzel is segítve az olvasó eligazodását, mint teszi ezt Annie Kriegel és Pierre Vidal-Naquet önéletrajza is. A művek harmadik típusának fókuszában a történelmi szellemi pályája áll, és különös hangsúlyt kap a kutató szakmai fejlődése, módszertani választásainak alakulása. Többek között Georges Duby, Sheila Fitzpatrick, Emmanuel Le Roy Ladurie, Geoff Eley, Raul Hilberg munkái sorolhatók ide. Végül a negyedik kategóriába azok az önéletrajzok kerültek, amelyekben központi szerepet játszik a nagy történelmi sorsfordulók egyéni életutakra gyakorolt hatása. Például a második világháború (Fritz Stern), a holokauszt (Saul Friedländer), vagy az 1960-as évek társadalmi mozgalmi és változásai (Luisa Passerini) lehetnek ilyen, az egész életre alapvetően kiható fejlemények.⁵

Természetesen nem mindegyik életrajz sorolható be egyértelműen egyik vagy másik itt jelzett típusba: vannak műfaji keveredések is, mint amikor egy történész a saját és az édesanyja életét együtt mutatja be. Léteznek további csoportosítások is: Jaume Aurell például külön típusnak tekinti a „historiográfiai intervenciót”, amelynek során a történész – így Geoff Eley – visszaemléke-

⁵ Uo. 38–40. Minden vonatkozó munkát itt nem tudunk felsorolni, így csupán példákat hozunk: Benedict ANDERSON: *A Life Beyond Boundaries. A Memoir*. Verso, London, 2018; Saul FRIEDLÄNDER: *Where Memory Leads. My Life*. Other Press, New York, 2016; Eric HOBBSBAM: *Interesting Times. A Twentieth-Century Life*. Allen Lane, London, 2002; Walter LAQUEUR: *Best of Times, Worst of Times. Memoirs of a Political Education*. Brandeis University Press, Waltham, Mass., 2009; George L. MOSSE: *Confronting History. A Memoir*. University of Wisconsin Press, Madison, 2000; Tony JUDT: *The Memory Chalet*. Penguin, London, 2011.

zése során kiemelt figyelmet fordít a historiográfiai problémákra – nagyjából úgy, mintha egy szakmai vitairatot fogalmazna.⁶

Az egotörténelem számos ponton vitát váltott ki. Eközben az is kikristályosodott, hogy az egohistória nem egyszerűen az autobiográfia szinonimája, hanem egy sajátos műfaj, amelyik egyfelől a történetírás gyakorlata, másfelől a történészek létfeltételei és gondolkodása közötti kapcsolat feltárásán alapul. Ennek megfelelően a történész önéletrajzának számos kritériumnak meg kell megfelelnie ahhoz, hogy valóban hasznos szakmai vállalkozás legyen. Egy mértékadó tanulmány szerint az egotörténelmet író történésznek különösen a következő témakörökkel kell foglalkoznia, és az alábbi legfontosabb kérdésekre kell feleletet adnia:

- *témaválasztás*: miért az adott témát/témákat kezdte kutatni; hogyan változott érdeklődése karrierje későbbi szakaszában;
- *a történetírás mint hivatás*: mikor és milyen megfontolások alapján döntött úgy, hogy történész lesz;
- *módszertan*: a pálya melyik pontján alakította ki módszertani eszköztárát; a későbbiekben hogyan fejlődött módszertanilag;
- *a történetírás gyakorlata és szervezeti rendszere*: milyen eljárásokat és eszközöket használt a történész mindennapi munkája során, miként szervezte azt; milyen aldiszciplínákat művelt; milyen szakmai intézményekkel és szervezetekkel került kapcsolatba, mi jellemezte azokat, és miként hatottak munkájára;
- *politikai/közéleti szerep*: milyen politikai szerepet tulajdonít a történészeknek általában, és ő maga milyen közéleti tevékenységet folytatott.⁷

⁶Jaume AURELL: Making History by Contextualizing Oneself. *Autobiography as Historiographical Intervention*. *History and Theory*, 54/2. (2015) 244–268. DOI: <https://doi.org/10.1111/hith.10756>

⁷Luisa PASSERINI–Alexander C. T. GEPPERT: Historians in Flux. The Concept, Task and Challenge of Ego-histoire. *Historiein*, 3 (2001) 7–18. DOI: <https://doi.org/10.12681/historein.96> – A témára lásd még Jeremy D. POPKIN: Ego-histoire and Beyond. *Contemporary French Historian-Autobiographers*. *French Historical Studies*, 19/4. (1996) 1139–1167. DOI: <https://doi.org/10.2307/286667>; Uő:

Ezeket a szempontokat érvényesítve Romsics Ignác munkájának bírálata során mindenekelőtt megállapíthatjuk, hogy az kiválóan megfelel az egotörténelem programjának. A fentiek alapján az egohistóriát művelő történészek aligha mondhatnak le arról, hogy bemutassák a pálya során kutatott témák kiválasztásának motívumait. Ez a kérdéskör hangsúlyosan megjelenik az itt tárgyalt két kötetben is: részletesen szó esik arról, hogy a szerző milyen indítékok nyomán kezdett első kutatásaiba, majd később milyen tényezők alakították szakmai érdeklődését. Bármilyen meglepő az esetben, első fontos kutatási témáit nem maga választotta, hanem tanárai, munkahelyi vezetői vagy idősebb kollégái ajánlották neki. A szegedi főiskolán egyik tanára, Nagy István javaslatára kezdett el foglalkozni az 1919-es kalocsai ellenforradalmi lázadással, mely megalapozta első jelentősebb publikációit és a Duna melléli ellenforradalomról írt doktori disszertációjának elkészítését. A nagy szakmai és közönségvisszhangot kiváltó, *Ellenforradalom és konszolidáció* címmel 1982-ben megjelent könyvének megírására az MTA Történettudományi Intézetében munkatársaként dolgozó Juhász Gyula kérte fel, aki a korban igen népszerű *Magyar História* sorozat szerkesztője volt. A gróf Bethlen Istvánról folytatott kutatásait ugyanitt munkahelyi vezetője, Ránki György ajánlására kezdte 1979-ben. Később a témaválasztás módja nyilvánvalóan változott, az teljes mértékben önállóan történt, s – mint az a kutatásoknál gyakran előfordul – az egyik projekt hozta magával a másikat: például a trianoni békeszerződés vizsgálata logikusan vezetett az 1947-es párizsi békeszerződés megszületésének tanulmányozásához. Mindenesetre figyelemre méltó, hogy említett tanára és főnöke milyen szerencsésen tudták ajánlani vagy kijelölni a hozzá illő kutatási feladatokat, miközben persze legalább ilyen fontos tényező volt, hogy Romsics képes volt minden „kapott” témát újszerűen, az 1970-es és az 1980-as években akár tabudöntőgető módon megközelíteni.

Áttérve az egotörténelmi munkák következő fontos területére, a szerző szintén alaposan bemutatja, hogy milyen körülmények

játszottak közre hivatásának választása során, és mit jelent/jelentett számára ez a szakma. A terjedelem jelentős részét éppen ennek szenteli: mint maga fogalmaz, az első kötet „arról szól, hogyan lettem történész”. A professzionális történésszé válás nyilván összetett és nem feltétlenül zökkenőmentes folyamat, ami különösen igaz a paraszti családba született Romsics esetében: nála egy ideig az is kérdés volt, hogy egyáltalán elhagyja-e faluját, és középiskolát végez-e. A foglalkozás-, lakóhely- és egyben életmódváltás jelentőségét megvilágítja a szülőfalu – Alsómégy – szinte néprajzi-szociográfiai igényű leírása, s ezzel együtt a gyermekkor és a családi háttér viszonylag nagy terjedelmű bemutatása. Kalocsai gimnazistaként már meglehetősen céltudatosság jellemezte, amikor pedig egy évig – saját kifejezésével – „antikatonaként” szolgált Kalocsán, szintén nagyon összeszedetten választotta ki olvasmányait Simone de Beauvoirtól Arthur Millerig. A szegedi főiskolán kezdetben ugyan politikai aktivitása miatt tűnt ki, de az ennek nyomán őt ért kudarcok – sőt a hatóságok fenyegető fellépése – után gyorsan elhatározta, hogy történeti kutatással foglalkozik majd.

Bevallása szerint érdeklődése mellett elsősorban a szakmai előrelépés és különösen a személyes autonómia iránti vágya volt az, ami a hivatásos történész pálya felé terelte, s láthatóan később is nagyban motiválta a munkahelyeivel kapcsolatos döntéseiben. Így a kecskeméti levéltárból távozva elsősorban szakmai okok miatt választotta munkahelyül – több budapesti ajánlat közül – az MTA Történettudományi Intézetét, még egy akkoriban különleges ajándéknak számító biztos lakáskiutalást is feláldozva. A Magyarságkutató Csoport – később Intézet – leginkább a vezető beosztással járó nagyobb szakmai autonómia miatt volt vonzó számára. Későbbi munkahelyeinek (ELTE, Indiana Egyetem, Egrri Főiskola) megválasztása során a motívumok már inkább keveredtek, de az autonómiára törekvés mindig erősen jelen volt.

A történész egótörténelem fentiekben jelzett és gyakran alapvetően szükségesnek tekintett témái közül a kötetek a szerző módszertani eszköztárának ismertetésével foglalkoznak a legkevésbé. Számos megjegyzést találhatunk ugyan Romsics történelemszemléletére vonatkozóan, de ezek rendszerint általános jelle-

gűek. Az sem nagyon látható, hogy a pálya során változtak-e – és ha igen, akkor miként alakultak át – ezek a történetírás módszertanára vonatkozó elképzelések. Romsics inkább azt hangsúlyozza, hogy az őt ért különböző hatások megszilárdították meglévő történetírói alapállását: például az 1985-ös stuttgarti történész világtalálkozó (16th ICHS Congress) Max Weberrel foglalkozó szekciói megerősítették abban, hogy a történész csak megvilágíthatja a történelemben megjelenő értékeket és célokat, de nem foglalhat állást velük kapcsolatban.

A kötetek különösen értékes része a magyarországi történetírás intézményeinek és szervezeti rendszerének bemutatása. A szerző a kutatóhelyek szinte minden típusában dolgozott: ezek közé tartozik levéltár (Kecskeméti Levéltár), akadémiai intézet (MTA Történettudományi Intézete), egy más jellegű kutatóintézet (Magyarságkutató Csoport/Intézet), fővárosi egyetem (ELTE), több vidéki főiskola és egyetem (Eszterházy Károly Főiskola/Egyetem, Szegedi Tudományegyetem), továbbá külföldi egyetem (Indiana University) is, miközben szintén megjárta jelentős külföldi tudományos intézeteket (Mainz, Párizs). Emellett hosszabb ideig aktív szerepet vállalt a Magyar Történelmi Társulat vezetésében, továbbá fontos tudományos és ismeretterjesztő folyóiratok szerkesztésében, szerkesztőbizottságában, illetve tanácsadó testületében (például *Századok*, *Múltunk*, *Rubicon*, *BBC History*) is, valamint vezető magyarországi kiadókkal (Osiris, Kossuth, Helikon) működött együtt. Az általa így megismert intézményeket részletesen bemutatja: például az MTA Történettudományi Intézetének hetvenes évekbeli állapotáról saját maga által „szociometriának” nevezett leírást ad, bemutatva az ott tevékenykedők szakmai és társadalmi összetételét, de ugyanígy a rendszerváltás körüli években működött Magyarságkutató Intézet munkatársainak pályáját is megismerheti az olvasó. Gyakran a vele kapcsolatba került személyek kis életrajzait iktatja a szövegbe.

A munka ennél is érdekesebb és fontosabb eredménye azonban ezen intézmények belső viszonyainak és a munkatársak közötti kapcsolatoknak a jellemzése. A szerző ír az igazgatók vezetési stílusáról, arról, hogy a kollégák miként érintkeztek egymással, és hasonló, az intézmények mindennapjainak akár mentalitástörté-

netinek is nevezhető jellemzőiről, amelyek levéltári vagy más írott forrásokból nehezen ismerhetők meg. Eközben időnként kritikus – olykor pedig kimondottan súlyos – megállapításokat tesz egyes személyekről. Utóbbiakban nyilván megjelenhetnek szubjektív elemek is, de az ilyen erősen negatív értékelések leginkább a valamilyen magasabb pozíciót betöltők – például Pach Zsigmond Pál – tevékenységére vonatkoznak, s gyakran – mint Ránki György esetében – azok erényeinek egyidejű elismerésével is párosulnak. Szintén e csoportba tartoznak a politikai hatalom visszaéléseit támogató, Romsics és mások szakmai autonómiáját megsértő személyek, mint a pártállami ügynök Kováts Zoltán és a szintén besúgó Raffay Ernő, vagy a közeli évekből Szakács Árpád és Szalai Zoltán. Az intézmények működésének és személyi konstellációinak leírása a korábban ott dolgozóknak nyilván kevés újdonságot tartalmaz, de az olvasók többsége számára ezek aligha ismertek. Nagy eséllyel utóbbiak közé sorolhatók a mai és a jövőbeni doktori hallgatók és pályakezdő kutatók, akik a két kötet segítségével nem pusztán száraz intézménytörténeti leírásokból, hanem jóval élményszerűbben is megismerhetik a magyar történetírás fontos sajátosságait az 1970-es évektől napjainkig.

A szerző politikai szerepfelfogásának és közéleti tevékenységének bemutatása ugyancsak hangsúlyosan jelenik meg a kötetek lapjain. Élete egyes szakaszaiban – különösen főiskolásként – kimondottan erős politikai érdeklődéssel rendelkezett, de aztán egyenesen a politizálás ellenében határozta meg magánéleti céljait és szakmai krédóját. Mindazonáltal a politikától nem tudta és tudja elszigetelni magát, az újra és újra felkereste őt. Ez főként arra vezethető vissza, hogy leginkább olyan témákkal foglalkozott és foglalkozik – Trianontól gróf Bethlen Istvánon keresztül a nemzeti kisebbségek 20. századi történetéig –, amelyek közvetlen relevanciával rendelkeznek a jelenkori magyar társadalom jelentős politikai törésvonalai és utóbb az emlékezetpolitika szempontjából. Különösen gyakran érték politikai indítékú támadások pályájának a rendszerváltozásig terjedő szakaszában, majd pedig a 2010-es évtizedben.

Ebben a tekintetben különös elismerést érdemel az, hogy Romsics Ignác nem „rejtőzködik”, nem riad vissza a közelmúlt

és a jelen politikai folyamatainak értékelésétől, s így a 2010-es évek antidemokratikus kormányzati törekvéseinek bemutatásától és történelmi perspektívába helyezésétől sem. Nem csupán részletesen dokumentálja azt, hogy ezek a politikai hatások milyen módon befolyásolták pályáját, hanem átfogóan is jellemzi az így kialakult kormányzati rendszert. Az elmúlt száz év magyar és európai politikai rendszereire vonatkozó széles körű kutatási tapasztalata és ismeretei alapján autokráciának tekinti azt.

Természetesen az itt alkalmazott szempontok a memoár bemutatásának csupán egyik lehetőségét jelentik. Az önéletrajznak számos további figyelemre méltó vonása van, amelyekkel más recenzensek már foglalkoztak. Azt azonban még feltétlenül ki kell emelni, hogy Romsics könyve a történezmemoároknak azon vonulatához tartozik, amelyek nem csak a szerző szakmai munkásságát és közéleti tevékenységét ábrázolják. A magánélet is hangsúlyosan megjelenik a hétköznapi tevékenységek leírása során, szó esik a családról, de ügyelve családtagjai privát szférájának tiszteletben tartására. Eközben elsőre banálisnak tűnő témák is gyakran megjelennek, mint az albérlet, a lakás, majd a ház fűtése, az autóvásárlások, vagy éppen az ingcsere egy hivatalos találkozó után. Ezeknek a megjegyzéseknek is van azonban funkciója, mivel színesítik, s így könnyebben olvashatóvá teszik a nevek, időpontok és más adatok sokaságát felvonultató szöveget.

Mindezek alapján válaszolhatunk az ismertetés elején feltett kérdésekre is – legalábbis Romsics munkájának vonatkozásában. Bár a szerző – ifjúkori vágyaival ellentétben – végül nem robbantott ki forradalmat, s ellenforradalomról is inkább értekezett, az olvasónak egyáltalán nincs az az érzése, hogy unalmas és érdektelen visszaemlékezést forgatna. Ez jó hír a szerzőnek és a kiadónak, de nem meglepő a társadalomtörténészek számára, akik már régóta vallják, hogy nemcsak a dobok és trombiták, hanem a serpenyők és fazekak históriája is figyelmet érdemel. Mi pedig Romsics munkája által megerősítve azt tehetjük hozzá, hogy ez a tollak és kréták világára is érvényes.

A szakmai közönség különösképpen találhat magának valót a kötetekben. Egészen bizonyos, hogy sok hazai történész fellepozza ezt a memoárt, s benne legtöbbször fontos új információ-

kat fedezhet fel, elgondolkodtató, esetleg vitára ingerlő szakmai megállapítások sorával együtt. A visszaemlékezés műfajának komoly korlátai vannak, de a szerző igyekezett forrásokkal és más bizonyítékokkal megfelelően alátámasztani megállapításait, s ezzel mérsékelni a szubjektív műfajból eredő veszélyeket: például ennek megfelelően egyaránt ismerteti a munkáiról született elismerő és kritikus véleményeket, s ezt követően saját álláspontját elkülönítve vitázik kihívóival. Mint láttuk, az egotörténelem legjobb megoldásai sorra megjelennek a két kötetben, s így az különösképpen ajánlható a fiatalabb tudósgeneráció számára, akik a szakmára vonatkozó információkat, az életútból leszűrt tanulságokat saját pályájuk alakítása során is hasznosíthatják.

Végezetül a két kötet az elmondottakon túl is tanulságokkal jár az egotörténelem alkalmazhatóságára nézve. Az egotörténelem szolgálhatja egyfelől a szubjektív megközelítések emancipációját. Segítheti azonban azt is, hogy a történészek feltárják, tudatosítsák a munkájuk során elkerülhetetlenül érvényesülő élettapasztalatok, értékválasztások és más szubjektív tényezők hatásait. A tudatosítás célja éppen az lehet, hogy segítse az objektivebb, elfogulatlanabb kutatási eredmények megszületését. Tagadhatatlan, hogy az egotörténelem programjának megfogalmazása idején, az 1980-as évek második felében Pierre Nora és társai inkább az első célt követték. Azóta azonban világszerte jelentős kihívások érték a történettudományt – sőt, általában a tudományt. Ezek közé tartozik a tudományos megismerés fontosságának, s így a tudomány társadalmi szerepének gyakori megkérdőjelezése, továbbá a világ egyes részein a tudomány működésébe való politikai beavatkozás erősödése. E fejlemények óvatosságot tesznek indokolttá a szubjektív történelmi megközelítések egyenjogúsításával kapcsolatban. Romsics önéletrajzában – vagyis egy erősen szubjektív műfajú alkotásban – is amellett érvel, hogy egy történelmi munka teljes objektivitása ugyan nem érhető el, de mindenképpen törekedni kell annak minél szorosabb megközelítésére. Ezzel a meglátással persze nem áll egyedül, de a két kötet több mint kilencszáz oldalán megjelenő szakmai teljesítménye különös súlyt ad véleményének.